

Araştırma Makalesi

Başvuru: 04.03.2026

Kabul: 15.03.2026

Atıf: Dombaycı, Mehmet Ali ve Salime Gülay Doğru. "İnsan ve Dil: Herder'in Felsefi Düşünceleri," *Temaşa Felsefe Dergisi* sayı: 25 (Haziran 2026): 136-151. <https://doi.org/10.55256/temasa.1902919>

İnsan ve Dil: Herder'in Felsefi Düşünceleri

Mehmet Ali Dombaycı¹

ORCID: 0000-0002-2428-8884

Salime Gülay Doğru²

ORCID: 0000-0003-1818-5376

DOI: 10.55256/TEMASA.1902919

Öz

Makale, Herder'in dil felsefesini insanın bilişsel, kültürel ve tarihsel varoluşu açısından ele almakta ve bu bağlamda Herder'in dilsel görelilik düşüncesine katkısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Düşüncenin kaynağını dilde gören Herder, Kartezyen akılcılığa karşı çıkarak bilginin deneyim, duyum ve dille birlikteliğiyle şekillendiğini vurgulamaktadır. Ona göre insan, dili aracılığıyla hem akla ulaşmakta hem de bireysel ve toplumsal kimliğini kurmaktadır. Dil düşüncesi, kültürü, geleneği ve bildung süreçlerini biçimlendirmektedir. Bu yönüyle dil, bireysellik ve toplumsallık arasında köprü işlevi görmektedir. Herder'in dilsel görelilik anlayışı, her dilin özgün bir dünya görüşü sunduğunu savunurken, dillerin eşitliğini ve karşılıklı diyalog içinde evrenselliğin çoğul biçimlerde kurulabileceğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşım, radikal görelilikten kaçınarak, kültürel çeşitliliği insanlık ideali için katkı sağlayan bir değer olarak konumlandırmaktadır. Herder, insan bilisini ve aklını, dile bağlı olarak yeniden kavramsallaştırmaktadır. Böylece homojen, evrensel ve ortaklık zemini taşımayan görelilik düşüncelerinden farklı düşünceler ortaya koyar. Ona göre, dilin ve kültürün insanlar arasında meydana getirdiği görelilik, çoğul ve diyalojik olarak nitelenen evrensellik sayesinde hem çeşitliliğe neden olacak hem de birlik ve bütünlüğü dağıtmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil Felsefesi, Dilsel görelilik, Herder, Dil, Düşünme, Kültür, Evrensellik.

Human Being and Language: Herder's Philosophical Reflections

Abstract

The article examines Herder's philosophy of language in relation to the cognitive, cultural, and historical dimensions of human existence, and, in this context, aims to demonstrate Herder's contribution to the idea of linguistic relativity. By locating the source of thought in language, Herder opposes Cartesian rationalism and emphasises that knowledge is shaped through the interrelation of experience, sensation, and language. According to him, human beings attain rationality through language and, through it, constitute both their individual and social identities. Language shapes thought, culture, tradition, and processes of Bildung. In this respect, it functions as a bridge between individuality and sociality. While Herder's conception of linguistic relativity maintains that each language presents a distinctive worldview, it also affirms the equality of languages and argues that universality can be constituted in plural forms through reciprocal dialogue. This approach avoids radical relativism and positions cultural diversity as a value that contributes to the ideal of humanity. Herder thus reconceptualises human cognition and reason as conditioned by language. In this way, he develops a position distinct from relativist views that lack a homogeneous, universal, or shared ground. For Herder, the relativity generated among human beings by language and culture gives rise to diversity; yet, through a plural, dialogical universality, it does not dissolve unity and wholeness.

Keywords: Philosophy of Language, Linguistic Relativity, Herder, Language, Thought, Culture, Universality.

¹ Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Felsefe Grubu Eğitimi. dombayci@gazi.edu.tr

² Dr., Bağımsız Araştırmacı. dogrugulay@gmail.com

Giriş

Dilsel görelilik düşüncesiyle başlayan dizinin³ devamı olan bu makalenin temel amacı, Johann Gottfried Herder'in (1744-1803) dille ilgili düşüncelerinden hareketle dilin insan varoluşundaki ontolojik, bilişsel ve kültürel işlevlerini ve Herder'in dilsel görelilik düşüncesine katkısını ortaya koymaktır.

Herder'e göre insan sözcükler sayesinde düşünebilmektedir. Düşüncede kavram, dilde terim olarak ifade edilen sözcükler, dünyayı, insan topluluklarının konuştuğu dillere göre bölümlere ayırmaktadır. Tarihsel ve toplumsal olarak anlam ağları kuran dil, halkın, kültürün, kimliğin, bilincin ve bilişin kurulmasını sağlamaktadır. Dil ayrıca, hakikati açığa çıkartmaktadır. Bu açıdan dilin epistemolojik bir rolü de vardır. Ancak dil, deneyim yoluyla şekillendiği için insan bilincinin gerçeklik algısı evrensel değildir. Her dil kendi içinde dünya görüşü (*Weltansicht*) taşımaktadır. Hem dünya deneyimini gerçekleştiren hem de dünya deneyimi sonucunda şekillenen dil, aklın açığa çıkmasına neden olmaktadır. Önce somut akıl yürütmeye zenginleşen dil, soyut akıl yürütmeye doğru ilerleyen süreçte şiirsel olarak değerli hâle gelmeye başlamıştır. Şiirsel dil, normatiflikten uzak bir biçimde dillerin değerlendirilmesini sağlamaktadır. Böylece tüm dillerin eşit sayıldığı Herder felsefesinde diller üstünlük değil, görelilik bakımından tartışılmaktadır. Herder'in yaşadığı ve Aydınlanma düşüncesinin birçok karakteristiğini taşıyan 18. yüzyıl, aynı zamanda ikilemlerin çağıdır. Bu dönemde akıl-doğa, toplum-birey, nesnellik-öznellik, ilerleme-gelenek, ruh-beden gibi karşıtlıklar en çok tartışılan konular arasındadır. Dönemin dil felsefesindeyse dilin aklın ürünü olduğu kabulü yaygındır. Aklın evrensel sayılması, diller arasında evrensel bir ortaklığın bulunduğu varsayımını da beraberinde getirmektedir. Öte yandan evrensel akla karşı çıkan Hamann, Herder ve Humboldt gibi filozoflar, dili Leibniz ve Descartes gibi rasyonalistlerin savunduğu matematiksel düşünceden uzaklaştırmış, evrensel dil anlayışını reddetmiş ve ulusal dil düşüncesini geliştirmiştir. Böylece 18. yüzyılın ikilemlerine evrensellik-görelilik karşıtlığı da eklenmiştir. Bu bağlamda makalenin temel sorusu "Herder felsefesinde, dilsel görelilik düşüncesinin temelleri nelerdir ve o, evrensellik ile görelilik arasında nasıl bir ilişki kurmaktadır?" olarak belirlenmiştir. Soruyu cevaplamak amacıyla "düşünme", "Besonnenheit (refleksiyon)" "kültür", "Bildung"⁴, "evrensellik", "görelilik", "akıl", "birlik" ve "çeşitlilik" makalenin kavramsal çerçevesini oluşturmaktadır.

Makale nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniğiyle yapılmıştır. Herder'in özgün eserleri ve ikincil literatür tarihsel bağlamları gözetilerek yorumlanmış, dilin, düşünce ve kültür üzerindeki rolü ele alınmış ve kavramlar arası ilişkiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Makalede öncelikle Herder'in dil felsefesi kapsamında, biliş, duyum ve deneyim arasındaki bağ, dilin kökeni, dil-düşünce ilişkisi ve "Besonnenheit" kavramına yer verilmektedir. Arından dilin kültürle ilişkisi *Bildung*, sanat, bireysellik ve toplumsallık ikilemi açısından aktarılmaktadır. Son olarak da Herder'in dilsel görelilik düşüncesine katkısı, kültürel görelilik, birlik-çeşitlilik diyalektiği ile evrensellik ve görelilik görüşleri açısından değerlendirilmektedir.

³ İlk makale, dil ile doğal dünya arasındaki ilişkiyi ve insan-doğa ilişkisinin bir sonucu olarak ortaya çıkan kültürün dille ilişkisini, "dilsel görelilik" bağlamında Humboldt, Sapir ve Whorf açısından ele almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: S. G. Doğru ve M. A. Dombaycı, "Dünya ve Dil: Dilsel Görelilik Düşüncesinin Felsefi Değerlendirmesi," *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* sayı: 35 (2023): 87-112.

⁴ Almanca *Bildung* kavramı, etimolojik olarak "görüntü" ya da "imge" anlamına gelen *Bild* sözcüğünden türemektedir. Latince *formatio* ya da İngilizce *form/formation* karşılıklarından daha geniş bir anlam alanına sahiptir. *Bild* sözcüğünün içerdiği "örnek/model" (*Vorbild*) ve "yeniden üretim/temsil" (*Nachbild*) anlamları, kavramın yalnızca biçim verme ya da şekillendirme düşüncesine indirgenemeyeceğini göstermektedir (Hans Georg Gadamer, *Hakikat ve Yöntem 1. Cilt*, çev. Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan. (İstanbul: Paradigma, 2008), 14.). Bu nedenle *Bildung* çoğu zaman "oluşum", "öğretim" (*Ausbildung*), "kendini yetiştirme" (*Selbstbildung*) ya da "eğitim" (*Erziehung*) gibi sözcüklerle çevrilse de bu karşılıklar kavramın anlam zenginliğini tam olarak yansıtamaz. Bu çalışmada kavramın özgül felsefi içeriğini korumak amacıyla *Bildung* terimi özgün Almanca biçimiyle kullanılmaktadır.

1. Herder Felsefesinde Dilin Bilişselliği

Herder'e göre biliş, duyum ve deneyim iç içedir. Böylece insan kendine ait bir metafizik düzen kurmakta ve güçlerini uyumlu bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.⁵

Bilinç ve duyum, karmaşık yaratıklar olarak bizde iç içe geçmiş bir şekilde birlikte var olurlar; yalnızca duyum yoluyla bilişimize ulaşırız, duyularımız ise her zaman bir tür bilişle birlikte gelmektedir.⁶

Dolayısıyla her biliş ve düşünce, yalnızca duyum yoluyla ortaya çıkmaktadır ve duyumlara dayanmaktadır.⁷ Bu bağlamda Herder düşünmeyi ruhun özü olarak gören Descartes'i eleştirmekte, "düşünmenin ruha ait olduğu durumda insanın bedenini nasıl hareket ettirebileceğini" sormaktadır. Ruh-beden arasındaki ayrımı muhafaza eden Spinoza ise etkin güç Tanrı'yı merkeze alarak bireysellikleri göz ardı etmiştir.⁸

Descartes ve Spinoza gibi rasyonalistler, dilin evrenselliğini aklın evrenselliğiyle açıklamaktadır. Empiristlerse dilin evrensel yönünün, bilginin gerçek kaynağı olan duyu verilerini örttüğünü söylemektedir.⁹ Herder empiristler gibi, bilginin deneyimden türetildiğini¹⁰ ancak verili bilginin duyu verilerinden kaynaklanmadığını, dilin karmaşık ve değişken *a priori*si tarafından koşullandırılmış ve insanî güçlerle şekillendirilmiş deneyimlerden oluştuğunu söylemektedir.¹¹ Dolayısıyla Herder, duyu verilerini doğrudan bilgi kaynağı olarak görmemekte, bilginin ana kaynağını insanî deneyimi biçimlendiren "güç" ve "dil" olarak kabul etmektedir.¹²

Herder'e göre bilginin bir diğer kaynağı olan, doğadaki güç (kavranılan şeyleri inşa eden güç) ile insandaki güç (insanı inşa eden güç) arasında benzerlik vardır.¹³ Ayrıca nesne sadece insana görüldüğü yönüyle bilinebileceği için, insanın nesnelere ilişkin bilgisi, nesneyi kendine benzetmesinden kaynaklanan, analojiye dayanmaktadır.¹⁴ Bilgi, insanın kendini dış dünyayla karşılaştırması sonucunda ele edilmektedir ve öznel deneyimle oluşmaktadır.¹⁵ Bu yüzden insan bilişi sınırlıdır ve dile bağlıdır ama insan dünyaya tamamen yabancı değildir. İnsan dünyanın (gerçekliğin) bir kısmını dil aracılığıyla açıklığa kavuşturabilmektedir. Dil, deneyim tarafından şekillendirildiğinden, deneyim de tarihsel ve toplumsal bağlamda oluşturulduğundan, her insan, dünyayı olduğu gibi ve aynı şekilde yorumlayamamaktadır. İnsan bilişinin gerçeklik algısı evrensel değildir. Ayrıca Herder, insanların tek dil ve tek düşünceye sahip olduğunu savunan evrenselci yaklaşımları¹⁶ da reddetmekte ve dilin yapısını ortaya koymak için, kökenini araştırmaktadır.

⁵ Johann Gottfried von Herder, "On Cognition and Sensation, the Two Main Forces of the Human Soul [preface]" in *Herder: Philosophical Writings*, ed. Michael N. Forster (New York: Cambridge University, 2002a), 180.

⁶ Herder, "On Cognition and Sensation," 178.

⁷ Johann Gottfried von Herder, "On the Cognition and Sensation of the Human Soul" in *Herder: Philosophical Writings*, ed. Michael N. Forster (New York: Cambridge University, 2002b), 242,215.

⁸ Herder, "On Cognition and Sensation," 181.

⁹ Robert L. Miller, *The Linguistic Relativity Principle and Humboldtian Ethnolinguistics*, 1. Bs. (Paris: Mouton, 1968), 10.

¹⁰ Hans Adler, "Herder's Concept of Humanität" in *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*, ed. Adler Hans (New York: Camden, 2009), 103.

¹¹ Sonia Sikka, *Herder on Humanity and Cultural Difference: Enlightened Relativism*, 1. Bs. (New York: Cambridge University, 2011), 193.

¹² Günümüzde bu düşünce bazı filozoflarca eleştirilmiştir. Örneğin Noam Chomsky'nin dilsel yapılar üzerine geliştirdiği evrensel gramer teorisi, bilişsel yetilerin dile indirgenemeyeceğini savunmaktadır. Ona göre dil, insan zihnindeki doğuştan gelen yapılar sayesinde mümkündür; bilginin kaynağı dil değil, bu yapıları harekete geçiren evrensel bilişsel kapasitedir (Chomsky, 1965). Ayrıca çağdaş felsefi tartışmalar, dilin bilginin tek kaynağı değil, bilişi biçimlendiren güçlü ama sınırlı bir araç olduğunu göstermektedir.

¹³ Herder, "On the Cognition and Sensation of the Human Soul," 187.

¹⁴ Frederick C. Beiser, *The Fate of Reason: German Philosophy from Kant To Fichte*, 1. Bs. Cambridge, Massachusetts (London: Harvard University, 1949), 148.

¹⁵ Alexander Mathäs, "Building Bridges: The Importance of Johann Gottfried Herder's Humanism for the Humanities," *Humanitas* 26, (2013): 118.

¹⁶ Evrensel dil fikri, tarih boyunca felsefi ve pratik düzeyde tartışılmış bir konudur. Orta Çağ'dan itibaren "Adem'in dili" veya "Tanrısal dil" arayışlarından 17. yüzyılda Leibniz'in "characteristica universalis" tasarımına, oradan da 20. yüzyılda yapay diller (Esperanto, Volapük vb.) girişimlerine kadar uzanan bu arayış, günümüzde yeniden gündeme gelmektedir. Çağdaş bilişsel psikoloji çalışmaları, dilin düşüncüyü tamamen belirlemediğini, fakat bilişsel süreçleri önemli ölçüde şekillendirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla "evrensel dil" düşüncesi, sınırlı düzeyde kabul görmektedir. Bu durum, Herder'in dilsel görelilik düşüncesiyle modern bilişsel bilim arasındaki bağlantıyı göstermektedir.

Herder'in 1769 yılında Berlin Akademisinin açtığı yarışma için kaleme aldığı, "*Abhandlung über den Ursprung der Sprache (Dilin Kökeni Üzerine)*" başlıklı denemesi 1771 yılında birincilik kazanmış, 1772 yılında basılmıştır. Herder'in bu eserinde ileri sürdüğü insan merkezli düşünceleri eleştiren Hamann'a göre bir şeyin kökenini insan doğasına bağlamaya çalışmak kör bir inançtır. Kuvvetli bir hayal gücü ve hızlıca yapılmış bir çalışmanın sonucudur. Öyleyse dil gerçekten, insan doğasının özerk bir icadı olarak mı görülmelidir?¹⁷ Herder'in bu soruya cevabı "evet"tir.

Herder'e göre insanı insan kılan dildir. Çünkü insanlar dil sayesinde bir araya gelmekte, toplumsal bağ ve yasalar oluşturmakta, ataların sözünü aktarmakta, insan aklının ürettiklerini ve eski zamanın bilgilerini muhafaza etmektedir.¹⁸ Dolayısıyla insanı insan yapan ve diğer varlıklardan farklı kılan, onun şey üzerinde düşünebilmesi ve şeyi söze dönüştürebilmesidir.¹⁹

Akarsu'nun yorumuna göre Herder felsefesinde dil bir icat değildir. Zorunlu olarak insanın iç doğasından (*innerste Natur*) fışkırmıştır.²⁰ Heidegger'e göre de, Herder felsefesinde dilin kökeni "fışkıran yaşam" kavramıyla anlaşılmalıdır. Herder öncesinde dilin kökeni, insandaki hayvani doğaya, akılsal öze ya da tanrısal olana bağlanırken, Herder dili icat edilebilir kabul ederek insanî akılsal özden türediğini savunmaktadır.²¹ Cassirer'e göre Herder'de dilin "icadı", insan tarafından dışsal olarak üretilmiş bir nesneyi değil, zorunlu ve içkin bir oluşu ifade etmektedir. Bu nedenle dil, teknik anlamda imal edilmiş bir eşya değil, zihnin üretici etkinliğinin kendisidir. Duyusal dünyanın biçimlendirilmesi ve bilincin sentetik kuruluşu bu etkinlik aracılığıyla gerçekleşmektedir.²² Bu düşünceler Heidegger tarafından Leibniz ve Kant felsefesinde bulunan "bir şeyin bilincinde olma" durumunun Herder düşüncesine yansımaları olarak yorumlanmaktadır.²³

Öte yandan Heidegger'e göre Herder'in insan tarafından icat edilen dil düşüncesindeki problem şudur: "İnsan sadece dil aracılığıyla insandır; fakat insan dili icat etmek için önceden insan olmak zorundadır".²⁴ Başka bir deyişle insanın insan olması için dili icat etmelidir fakat dili icat etmesi için de insan olması gerekmektedir. Ancak Ferber'in de belirttiği gibi dilin kökeni, zamansal ya da tarihsel bir kategori olmadığından öncelik-sonralık açısından düşünülemezdir.²⁵

1.1. Dil-Düşünme İlişkisi ve *Besonnenheit* (Refleksiyon)

Herder'e göre dil, düşüncenin içeriğini ve biçimini oluşturmaktadır.²⁶ Düşünce soyut değildir, somut olarak toplumsal dille ve kültürle yakından ilişkilidir.²⁷ Bu açıdan dil hem düşüncenin olanağıdır hem de düşünceye sınırlar çizmektedir.

Herder, biliş ve deneyim beraberliğinden hareketle düşünce-dil arasındaki ilişkiyi yorumlamaktadır. Ona göre düşüncenin ortaya çıkışındaki en büyük işaret, şeylerin özellikleri arasındaki "farkın bulunması"dır. Herder için ilk sözcük ve kavram, "fark etme" sonucunda oluşmuştur. Örneğin insan koyunu tanımak istediğinde duysal olarak ona yönelmekte ve üzerinde düşünerek onu tanımlayacak bir işaret aramaktadır. Bu sırada koyunun melemesini duyan insan onu "-me'leyen bir varlık" olarak adlandırır. Böylece varlığı tanımlayabilen insan aynı zamanda dili de

¹⁷ Johann Georg Hamann, "Metacritique on the Purism of Reason" in *Hamann: Writings on Philosophy and Language*, ed. Kenneth Haynes (Cambridge: Cambridge University, 2007), 102-103, 106.

¹⁸ Johann Gottfried von Herder, *Tarih Felsefesi*, çev. S. Battal Arvasi. (Ankara: Doğu Batı, 2020), 294.

¹⁹ Sikka, *Herder on Humanity and Cultural Difference*, 189.

²⁰ Bedia Akarsu, *Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*, 2. bs. (İstanbul: Remzi, 1993), 18.

²¹ Martin Heidegger, "Herder'in 'Dilin Kökeni Hakkında' İncelemesi Üzerine Dersler," *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* 30, (2016):77-78.

²² Ernst Cassirer, *Sembolik Formlar Felsefesi I: Dil*, çev. Milay Küktürk. (Ankara: Hece, 2005), 128.

²³ Heidegger, "Herder'in Dilin Kökeni Hakkında," 81.

²⁴ Heidegger, "Herder'in Dilin Kökeni Hakkında," 76-78.

²⁵ Ferber Ilit, "Herder: on Pain and the Origin of language," *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory* 85, sayı: 3 (2010): 222.

²⁶ Miller, *The Linguistik Relativty*, 21.

²⁷ David Denby, "Herder: Culture, Anthropology and the Enlightenment," *History of the Human Sciences* 18, sayı: 1 (2005): 59.

Farkına varma, potansiyelden aktüele geçtiğinde dilsel hâle gelmekte ve böylece düşünme dile bağlanmaktadır.²⁹ Farkındalığa neden olan *Besonnenheit*ın (refleksiyonun) temelinde bulunan akıl, fark etme ve fark edileni nitelendirmeye görevlidir.³⁰ Herder'in reflektif bir farkındalık olarak nitelediği "*Besonnenheit*" sayesinde insan, düşüncelerini yaratıcı bir biçimde organize edebilmekte ve deneyimlerinden hareketle düşüncelerini düzenleyebilmektedir. Böylece dile ve akla sahip insan, dünyada sadece çevresinin taleplerine yanıt vermekle kalmayıp eylemlerini düzenleyen bir fail olarak ortaya çıkmaktadır.³¹ Başka bir deyişle *Besonnenheit* (refleksiyon), insanın bilişsel eğilimini ve dünyaya ilişkin bilgi edinme ihtiyacını ifade etmektedir. Dil artık, geleneksel Aristotelesçi dil felsefesinde olduğu gibi düşüncenin maddi göstergesi değil, düşüncenin kendisidir. Böylece Bacon, Locke, Leibniz ve Condillac'ın bilişin dilselliğine ilişkin görüşleri yerine Herder dilin bilişselliğini savunmaktadır.³² Ona göre dili yaratan düşünce değildir, düşünceyi yaratan dildir ve dili yaratan da *Besonnenheit*'tir. Böylece Herder insan-dil ilişkisinde felsefe tarihinde bir tersine dönüş gerçekleştirmiştir.

Bu konu daha da detaylandırıldığında, Herder'in dil konusunda üç tez ileri sürdüğü görülmektedir. Forster bu tezleri şu şekilde sıralamaktadır: İlk olarak Herder'e göre düşünce dile bağlıdır yani kişi ancak bir dile sahipse düşünebilmektedir. Ancak dil ve düşünce özdeş değildir.³³ Buna rağmen düşünme ve dil insanda eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü dil sözcüklerin tekrarından ibaret değildir, her defasında bilinçli olarak ve düşünerek yan yana getirilmektedir. Düşünmeyse belirli bir kavram ağı gerektirmektedir ve karmaşık kavram ağları dile dayalıdır.³⁴ Herder'e göre sözcükler kavramların keyfi işaretleri değil, düşüncenin yaratıcısıdır. Bundan dolayı o, insanın dil içinde düşündüğünü (*Wir denken in der Sprache*) söylemektedir. Dil, insan düşüncesinin ve bilgilerin taşıyıcısıdır. Ayrıca edebiyat ve felsefe dahil olmak üzere tüm alanlardaki düşüncelerin ifade biçimleri dil tarafından iç içe geçirilmektedir. Hatta insan düşüncelerini sözcüklerle şekillendirdiğinden düşünmeyi sözcüklerle öğrenmektedir. Dil, düşüncenin biçimlenmesinde belirleyici bir rol oynamakta, biliş için çerçeveler çizmekte ve onu sınırlandırmaktadır. Dolayısıyla insanın düşünsel kapasitesi dilinin sınırları kadardır. İnsan hem mevcut durumları açıklarken hem de yeni gerçekleri keşfederken, dilin düşünceleri şekillendirmedeki gücü öne çıkmaktadır.³⁵ Kısaca Herder dilin düşünceyi "belirlediği"ni değil, dilin düşünceyi "etkilediği"ni söylemektedir. Ancak Herder'in düşüncelerine karşılık Kant'ın ifade ettiği aklın evrensel olduğu, Husserl'in belirttiği fenomenolojik bilinç yapıları ve bilişsel bilimde dil-dışı temsilleri savunan görüşler, düşüncenin dile indirgenemeyeceğini savunmaktadır. Çoğu güncel yaklaşım da, dilin düşünceyi etkilediği ama tümüyle belirlemediği görüşünde birleşmektedir. Örneğin renk algısı, mekânsal ilişkiler, temel sayma sistemleri gibi bazı bilişsel kategorilerin farklı dillerde benzer biçimde ortaya çıkması, düşüncenin temel yapı taşlarının dilsel çeşitlilikten bağımsız evrensel özellikler taşıyabileceğini göstermektedir.³⁶ Bu, Herder'in dilin düşüncenin kaynağı olduğu tezine karşı, düşüncenin belli ölçüde dilden bağımsız olduğu iddiasını güçlendirmektedir.

Herder'in ikinci tezine göreyse anlam ve kavram dile bağlıdır. Yani Locke, Hume ve benzeri filozoflarda olduğu gibi kavramın ve anlamın dilden bağımsız zihinsel ideler olması yerine sözcüğün kullanımı öne çıkmaktadır.

²⁸ Johann Gottfried von Herder, "Treatise on the Origin of Language" in *Herder: Philosophical Writings*, ed. Michael N. Forster (New York: Cambridge University, 2002c), 88-89.

²⁹ Herder, "Treatise on the Origin of Language," 131.

³⁰ Herder, *Tarih Felsefesi*, 301.

³¹ Anik Waldow, "Between History and Nature: Herder's Human Being and the Naturalization of Reason" in *Herder: Philosophy and Anthropology*, ed. Anik Waldow ve Nigel DeSouza (Oxford: Oxford University, 2017), 149-150.

³² Jürgen Trabant, "Herder and Language" in *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*, ed. Hans Adler ve Wulf Koepke (New York: Boydell & Brewer, 2009), 124-125.

³³ Michael N. Forster, *After Herder: Philosophy of Language in The German Tradition*, 1. bs, (New York: Oxford University, 2010), 16.

³⁴ Edward Sapir, "Herder's Ursprung der Sprache," *Modern Philology* 5, sayı: 1 (1907): 122.

³⁵ Johann Gottfried von Herder, "Fragments on Recent German Literature," in *Herder: Philosophical Writings*, ed. Michael N. Forster (New York: Cambridge University, 2002d), 4, 48-49.

³⁶ Brent Berlin ve Paul Kay, *Basic Color Terms: Their Universality And Evolution*, 1. Bs. (California: University of California, 1969).

Dolayısıyla anlam, kullanımdır.³⁷ Anlam bir yerde sabitlenmemiştir, evrensel değildir, potansiyel hâdedir. Potansiyel hâldeki anlamı aktüel hâle getirense dilin konuşulmasıdır. Sözcüklerin ve konuşmaların anlamları, günlük yaşam pratiklerinde ortaya çıkmaktadır. Bu düşünce, 20. yüzyılda Wittgenstein'i etkileyecek ve anlamın evrensel bir sistemde değil, toplumsal kullanım bağlamında üretildiğini savunduğu “dil oyunları” kavramı geliştirmesini sağlayacaktır.

Herder'in üçüncü tezine göreyse tüm kavramların kaynağı duyumdur. Algısal kavramlaştırmalar da duysal temele dayanmaktadır; ancak bu durum, Herder'in yalnızca empirik olanın kavramsallaştırılabileceğini savunduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü empirik kavramlardan metaforik uzantılar yoluyla empirik olmayan kavramlar da türetilir. Herder'in bu tezi “yarı empirist kavramlar teorisi” olarak adlandırılmaktadır. Bu teori, kavramların hem deneyimden doğduğunu hem de metaforik uzantılarla empirik olmayan alanlara taşındığını ileri sürmektedir.³⁸ Önceki makalemizdeki radyo örneği hatırlanacak olursa, radyoya daha önce hiç karşılaşmamış bir topluluk, bu aracı yalnızca ses çıkaran bir nesne olarak algılayabilirdi; çünkü ona ilişkin bilgiye ve deneyime sahip değildi. Ancak radyonun tanımı ve işlevi, o topluluğun dili üzerinden anlatıldığında, bu nesne anlamlı hâle gelmektedir. Dolayısıyla dildeki kavramlar insanın zihinsel yapısına uygun olduğu ölçüde her tür deneyimi kavramsallaştırma olanağı sunmaktadır.³⁹ Dolayısıyla Herder'in empirizminde, sözcüğün kökeni olan “duyu” ile izlenimleri anlamlandırmaya çalışan “dil” arasında döngüsel bir ilişki vardır. Yani duyular dilin, dil de duysal izlenimlerin temelini oluşturmaktadır. *Besonnenheit* (refleksiyonun) önemi buradan kaynaklanmaktadır. Dil, deneyimden ve duyulardan türemekte, mevcut düşünce ve kavramların kullanılmasıyla varlığını sürdürmektedir. Bundan dolayı dil deneyimden doğmuş, deneyimin kavramlara dönüştürülmesiyle devam etmiş ve sonunda kavramların kullanılmasıyla deneyimlere önceden şekil vermeye başlamıştır. Dahası insan algılayamadığı şeyleri düşünememekte, kavrama sahip olmadan anlatılanları anlamakta zorlanmaktadır. Algı düşünmeyi, kavramsa anlamayı sağlamaktadır. Bu sırasıyla algılama, kavram oluşturma, düşünme ve anlama olarak var olan bir süreçtir.

Herder “yarı empirist kavramlar” teorisiyle, bilişsel dilbilimdeki birçok tartışmanın öncüsü konumuna gelmektedir. Örneğin Lakoff ve Johnson'un öne sürdüğü gibi, kavramların temelde deneyimsel ama aynı zamanda metaforik uzanımlara açık bir yapısı vardır. Onlara göre kavramlar bedensel deneyimden doğmakta ve metaforlarla soyut alanlara taşınmaktadır.⁴⁰

Herder'in dil, düşünce, biliş, duyum ve deneyim arasında kurduğu ilişki temelde “insanın düşündüğü gibi konuştuğu ve konuştuğu gibi düşündüğü” kabulü üzerine kuruludur. Dil, sadece dış dünyayı ifade etme ve iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda insanın içsel düşünme gücünü ve zihinsel kapasitesini harekete geçiren, yönlendiren ve geliştiren bir araçtır. Çünkü dil, düşünmenin yanında kültürle de ilişkilidir.

2. Herder Felsefesinde Dil, Kültür ve Bildung

Herder'e göre insanın amacı “insanlık” idealine ulaşmaktır. “İnsanlık” kavramı, belirlenmiş bir durumu, duyguyu ve düşünceyi ifade etmemekte, sürekli gelişmekte ve konuma göre değişmektedir. O, insan zihni tarafından tekrar tekrar biçimlendirilen bir idealdir. İnsan, yaşamı boyunca akli ve dili sayesinde sürekli bu ideale ulaşmak için çabalamaktadır. Klafki'nin de belirttiği gibi *Bildung* (kişinin kendi kaderini tayin hakkının yanında) insanlığın ve insanlık koşullarının tarihsel nesnelleştirmeleri sayesinde olanaklıyken;⁴¹ inşa edilen insanlık, *Bildung* (eğitim) ile aktarılmaktadır.

³⁷ Forster, *After Herder*, 16.

³⁸ Forster, *After Herder*, 17.

³⁹ Salime Gülay Doğru ve Mehmet Ali Dombaycı. “Dünya ve Dil: Dilsel Görelilik Düşüncesinin Felsefi Değerlendirmesi,” *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 35, (2023): 105-106.

⁴⁰ George Lakoff ve Mark Johnson, *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*, çev. Gökhan Yavuz Demir. (İstanbul: Paradigma, 2010).

⁴¹ Wolfgang Klafki, “Die Bedeutung der klassischen *Bildungstheorien* für ein zeitgemäßes Konzept allgemeiner Bildung,” *Zeitschrift für Pädagogik* 32, sayı: 4 (1986): 463.

Leibniz'in monad teorisinde olduğu gibi Herder felsefesinde de kültürlerin, kendilerine özgü gelişim ilkeleri olan, birbiriyle etkileşime girerek bütünü birliğine katkıda bulunan ama birbirinden bağımsız parçaları vardır.⁴² Başka bir deyişle Herder, bütünü parçaları olarak gördüğü ulusların farklı dünya görüşlerine ve kendine özgü yaşam biçimlerine sahip olduğunu ileri sürmektedir. Yaşam biçimlerinin çokluğu dil kullanımına yansımaktadır. Böylece birbirinden farklı "düşünme biçimleri (*Denkart*), geleneksel ahlak biçimleri (*Sitten*), eğitim biçimleri (*Erziehung* ve *Bildung*), ulusal karakterler (*Nationalcharaktere*) ve ulusal eğilimler (*Nationalneigungen*)" ortaya çıkmaktadır. Ancak Herder "kültür" terimini çoğul olarak kullanmamaktadır.⁴³

Dahası Herder, kültür ve *Bildungu* milliyetçi bir çerçevede değerlendirmemektedir. Ona göre her milletin (halkın) kendine özgü toplumsal düşünceleri, idealleri ve karakteristik özellikleri vardır.⁴⁴ Bu nedenle Herder, millet ve milliyetçilik kavramlarını evrensel olarak ele almamaktadır. Herder'de milliyetçilik ırkçılıkla özdeş değildir, çünkü millet, ırka değil dile dayanmaktadır. Sevim'in belirttiği gibi bunun kanıtlarında biri de Herder'in milliyetçilikle ilgili ilk düşüncelerini kaleme aldığı 1773 tarihli "*Alman Tarzı ve Sanatı*" başlıklı yazısı sırasında hâlâ Fransız Devriminin gerçekleşmemiş olmasıdır.⁴⁵

Herder'i dilsel milliyetçilikle ilişkilendirmek doğru değildir, çünkü ona göre yalnızca Almanca değil, tüm diller değerlidir. Dilleri insan zihninin çoğulluğunu ve çeşitliliğini yansıtan değerli oluşumlar olarak gören Herder, hiçbir dilin diğerinden üstün olmadığını savunmaktadır. Siyaset ve tarih alanında da milliyetçi olmayan Herder, kültürel farklılıklara saygıyı ve ortak ilerleme düşüncesini benimsemektedir.⁴⁶ Bu nedenle Habsburg monarşisinde II. Joseph'in Almancayı dayatan dil politikasını eleştirmektedir.⁴⁷ Çünkü dil, bir toplumun/ulusun/kültürün ortak tutumlarını yansıtmaktadır ve gerçeği taklit etmek yerine, bu tutumlardan hareketle yeni gerçeklik yaratan etkinlikler ortaya koymaktadır. Zengin'in de belirttiği gibi dilde bu etkinliği gerçekleştiren halktır/halkın *Geist*'idir.⁴⁸ Dolayısıyla Herder'e göre dil dışarıdan dayatılamaz. Organik bir topluluk olan halkta organik bir şekilde oluşup gelişmektedir. Halk ise, dil ve kültür temelinde bir araya gelmiş insanlardan oluşmaktadır.

Herder'e göre dil, düşünce ve kavramlar tarihsel ve kültürel olarak farklılaşmakta ve sürekli değişmektedir.⁴⁹ Nitekim avcılık ya da madencilikle uğraşan toplumların dili ile sanat veya zanaatle uğraşanların dili birbirinden ayrılmaktadır.⁵⁰ Kültürler ve gelenekler durağan değildir, sürekli yorumlanmaktadır. Spencer'in vurguladığı gibi Herder felsefesinde bu yorumun temel yolu, kültürel çeşitlilikle karşılaşmak, farklı gelenekler üzerinden kendi kültürünü sorgulamak ve kültürlerarası iş birliğini geliştirmektir.⁵¹ Çünkü Beiser'in de belirttiği üzere Herder felsefesi açısından, insan çoğu zaman kendi kültürünün epistemolojik sınırları içinde yaşamakta ve apaçık sandığı doğrular kültürel önyargılarla biçimlenmektedir. Bu sınırları aşmanın yoluysa başka kültürlerin dil ve geleneklerini inceleyerek halklar ve kültürler arasında karşılıklı tanımayı sağlamaktır.⁵²

Başka bir deyişle Herder, Aydınlanma düşünürlerinin ortaya koyduğu "evrensel vatandaşlık" düşüncesine karşılık, insanların kendi kültürel mirasını aşamayacağı düşünmektedir. Bu yaklaşım, bireyi toplumsal yükümlülüklerle tabi kıldığı gerekçesiyle eleştirilse de Herder'e göre asıl olan, toplumsal ve kültürel amaçların bireyin kendi

⁴² Mădălin Onu, "The Barbarian as Agent of History," *Cultura International Journal of Philosophy of Culture and Axiology* 13, sayı: 1 (2016): 85.

⁴³ Raymond Geuss, "Kultur, Bildung, Geist," *History and Theory* 35, sayı: 2 (1996): 155-156.

⁴⁴ Johann Gottfried von Herder, "Of the Changes in the Tastes of the Nations Through the Ages" in *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, ed. Ioannis D. Evrigenis ve Daniel Pellerin (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2004), 101-103.

⁴⁵ Acar Sevim, *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü: Herder*, 1. Bs. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2008), 18.

⁴⁶ Trabant, "Herder and Language," 122.

⁴⁷ Sevim, *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü: Herder*, 341.

⁴⁸ Erkan Zengin, "Herder'in Folklor Tanımlamalarında Halk Kavramının Doğası," *Millî Folklor* 126, (2020): 23.

⁴⁹ Michael N. Forster, *Herder's Philosophy*, 1. Bs. (New York: Oxford University, 2018), 139.

⁵⁰ Herder, "Fragments on Recent German Literature," 34.

⁵¹ Vicki Spencer, "Towards an Ontology of Holistic Individualism: Herder's Theory of Identity, Culture and Community," *History of European Ideas* 22, (1996): 255.

⁵² Beiser, *The Fate of Reason*, 144.; Sikka, *Herder on Humanity and Cultural Difference*, 195.; Klafki, "Die Bedeutung der klassischen Bildungstheorien," 465.

amaçları hâline gelmesidir. Böylece her İngiliz ya da Alman, kendi kültürel bağlamı içinde özgül bir varoluş biçimi geliştirebilecektir.⁵³ Ancak bu kültürel belirleyicilik ve kapalı bir determinizm olarak anlaşılmamalıdır. Aksine, bu çerçeve, insanî yaratıcılığın ve kültürler arası etkileşimin koşulunu oluşturmaktadır. Böylece toplumlar, halklar ve insanlar arasındaki etkileşim artacak, yaşam biçimleri çeşitlenecek ve *Bildung* olanakları da genişleyecektir.

Bu bağlamda Herder için kültürel bağlam, insanî yaratıcılığı sınırlayan kapalı bir yapı değil, bireysel *Bildung* sürecinin tarihsel ve toplumsal koşuludur. Bu yaratıcı sürecin toplumsal düzeyde en belirgin biçimde görünür hâle geldiği alanların başında ise sanat gelmektedir. Çünkü kültürel belirleyiciliğe karşılık kültürel etkileşimi öne çıkaran bir düşüncede sanat gibi katı olmakta uzak, yoruma ve yaratıcılığa dayanan bir etkinlik alanı oldukça önemlidir. Bundan dolayı Herder, insanlığın gelişimini mümkün kılan bireysel *Bildung* sürecinin ürünü olan kültürel etkinlikler içinde sanata ayrıcalıklı bir önem atfetmektedir.

Sanat aracılığıyla insan dünyayı dönüştürdüğünden dolayı Herder'e göre dil, tüm sanatların anasıdır.⁵⁴ Toplumsal söylem biçimlerinden en önemlisiyse, bir dil sanatı olan edebiyattır. Edebiyat, dil içinde; dilse, edebiyat içinde büyümektedir. Bu ikisi birbirinden bağımsız değildir ve birbirinden ayrılmamaktadır.⁵⁵ Dünya dilde şiirsel olarak yansıtılmaktadır çünkü insan dünyayı en iyi şekilde şiirle ifade etmektedir. Dil, şiirsel olduğundan dolayı sadece iletişim ihtiyacından kaynaklanmamaktadır hem yaratıcılığı içermekte hem de yaratıcı deneyimler için ifadelerin bulunmasını ve paylaşılmasını sağlamaktadır.⁵⁶

Herder'in edebiyata önem vermesinin bir diğer nedeniyse anlama ve anlamlandırma konusunda analojinin önemli rolü olduğunu düşünmesidir. Beiser'in de vurguladığı üzere Herder'e göre yaşamı anlama konusunda, benzetme yoluyla kavrayan ve kavratın edebiyat ve edebiyatçılar, felsefeden ve filozoflardan daha etkilidir.⁵⁷ Herder bunu şu şekilde açıklamaktadır:

Şiirde sadece ... kişinin poetik yeteneklerini görmekle kalmazsınız; aynı zamanda, onu hangi duyguların ve eğilimlerin yönlendirdiğini, hangi yollarla nasıl imgeler aldığını, bunları ve izlenimlerinin kaosunu nasıl düzenlediğini, yüreğinin en sevdiği yanlarını, hayatının kaderlerini, insanca veya çocukça anlayışını, düşünme ve hafızasının dayanaklarını da görürsünüz.⁵⁸

Filozoflar eş anlamlı sözcükleri kullanmama ve kavramda tutarlılık sağlamak için aynı sözcükleri kullanma eğilimdeyken, Herder şairin tersi bir tutum takınarak, fazlalıktan beslendiğini ifade etmektedir. Bundan dolayı dilin mucitleri filozoflar değil şairlerdir.⁵⁹ Ona göre Homeros ve Shakespeare gibi şairler zekasını, hafızasını, hayal gücünü ve poetik yeteneğini kullanan filozoflardır.⁶⁰ Bu tür filozof şairler, türe ait dili, bireysel bir şekilde kullanarak zenginleştirmektedir.

Dil, insan bireyselliğini açığa çıkarmaktadır. Dahası bireysellik ve dil, karşılıklı iletişime bağlı olduğundan, toplumsallığı da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle Klafki'nin de belirttiği gibi *Bildung* süreci sadece bireyselliğin gelişimini sağlamamalı aynı zamanda diğer bireylerin bireyselliklerini geliştirmesine de katkıda bulunmalıdır.⁶¹ Bireysel insan doğanın ona verdiği güçleri, kendisi olma, kendi olmaya devam etme ve başkalarının da kendi olmasına katkı sağlama yönünde kullanılmalıdır. İnsanlar karşılıklı olarak birbirine en yüksek faydayı sağlamalıdır. Bu açıdan

⁵³ Spencer, "Towards an Ontology of Holistic Individualism," 254-255.

⁵⁴ Johann Gottfried von Herder, "Specifically Human Predispositions Besides Reason" in *On World History*, ed. Hans Adler ve Ernest A. Menze (New York: Routledge, 2015a), 132.

⁵⁵ Herder, "Fragments on Recent German Literature," 50.

⁵⁶ Sikka, *Herder on Humanity and Cultural Difference*, 165-166.

⁵⁷ Beiser, *The Fate of Reason*, 148.

⁵⁸ Herder, "On the Cognition and Sensation of the Human Soul," 218.

⁵⁹ Herder, "Fragments on Recent German Literature," 36.

⁶⁰ Herder, "On the Cognition and Sensation of the Human Soul," 210.

⁶¹ Klafki, "Die Bedeutung der klassischen *Bildungstheorien*," 464.

toplum, *Bildung* sürecinde karşılıklı yardımlaşmayı teşvik etmelidir.⁶²

Bireylerarası etkileşimi destekleyen *Bildung* sürecinde, insanı toplumsallaştıran ilk unsur dildir. Birey dil edimi sırasında sadece toplumu oluşturan baskın *ethos*la karşı karşıya kalmamakta aynı zamanda toplumsal çatışma ve uygulamalara da maruz kalmakta ve bu şekilde kendi toplumunu ve kültürünü oluşturan farklı görüşleri değerlendirebilme becerisi kazanmaktadır.⁶³ Herder'e göre insan toplumsal olduğu için dili sürekli yapılandırmakta ve sürdürmektedir.⁶⁴ Gardiner'in de vurguladığı üzere Herder felsefesinde belirli bir dil belirli bir toplumun olgusudur. Topluluktaki üyeleri birbirine bağlamakta, onları ortak varsayımlar etrafında toplamaktadır.⁶⁵ Ancak dil tüm insanları tek bir potada eritmemektedir. Çünkü toplum nesnel bir dil düzlemiyken, bireyler kendi öznel diliyle toplumsal alana katkıda bulunmakta ve diyalojik ilişkiler geliştirmektedir.

Dil toplumu oluşturma gücü açısından nesnel, bireyin topluma katılımı açısından da öznelir.⁶⁶ İnsanın erken yaşlardan itibaren aldığı eğitim ve öğrendiği dil, düşünme biçimini şekillendirmektedir. İnsan, başlangıçta çoğunlukla başkalarının düşünsel formülleriyle yönlendirilmektedir ancak bu formüller zamanla kişisel düşünme biçimlerine dönüşmektedir. Düşünce dile bağlı olduğundan ve anlam ile kavramın kullanımı sonucunda oluştuğundan, farklı halkların düşünme biçimlerini ortaya çıkarmanın yollarından biri onların dillerine bakmaktır. Çünkü dil, insanın belirli bir kültüre ve topluma ait olmasını sağlamakta, ona belli bir dünya görüşü kazandırmaktadır.

Herder'e göre her yeni dünya ve yeni düşünce dilin değişmesine yol açmaktadır. Bu değişim insanın oturduğu yere ve bu yerin doğasına bağlıdır. İnsanın yaşadığı yer onun dünyası; insanın dili de bu dünyanın dilidir. Dil, nesne, inanç, duygu ve düşüncenin deneyimlenen dünya ile iç içe geçmesini sağlamaktadır. Böylece kelimelerin anlamları ve kavramlar dilden dile farklılaşmaktadır.⁶⁷ Dil, ülkelerin büyümesine, iklimine ve bölgesine göre gelişmekte, ait oldukları halkın etiğini, düşünme biçimini⁶⁸ ulusal zihniyetinin yapısını ve içeriğini yansıtmaktadır. Miller'in dikkat çektiği üzere bu düşüncesinde Herder, dilleri ulusal zihniyetin aynası olarak gören Leibniz'in bireyselleşme ilkesinden etkilenmiştir.⁶⁹ Ona göre halkın bireyselliği, halkın karakterini yansıtan sözcüğe bakılarak anlaşılmaktadır.⁷⁰ Diller, halkların tarihsel deneyimlerinin, çevresinin ve kültürel zihniyetinin ürünüdür. Bu anlamda dil, bir halkın dünya görüşünün somutlaşmış biçimidir. Herder'in felsefesi, bu yönüyle sadece bireyin değil, toplulukların da dünyayı dillerine göre kavradıklarını ve anlamlandırdıklarını savunmaktadır. Bu görüş, kültürel ve dilsel görelilikle ilgilidir.

2.1. Herder ve Dilsel Görelilik

Herder'in dilsel görelilik düşüncesine katkısı, kültürlerin çeşitliliği ve toplumların tarihselliği konularını kapsayan, kültürel görelilik düşüncesiyle ilgilidir. Ona göre tarihsel süreçte toplumun ortak dünyası ve kültürel kimlik dil tarafından yaratılmaktadır. Zengin, her halkın kültürü ve kültürel söylemi farklı olduğu düşüncesinden hareketle Herder'in kültürel göreliliği savunduğunu belirtmektedir.⁷¹ Herder'in kültürel görelilik doktrini Hamann'ın insan anlayışına dayanmaktadır. Hamann'a göre insanın özü sabit değildir, döneme ve kültüre göre değişmektedir. Dolayısıyla insanın doğası ve insanlık biçimleri çeşitlidir ve insan çok çeşitli koşullara uyum sağlayabilmektedir.⁷²

⁶² Johann Gottfried von Herder, "On the Character of Humankind" in *On World History*, ed. Hans Adler ve Ernest A. Menze (New York: Routledge, 2015b), 100.

⁶³ Spencer, "Towards an Ontology of Holistic Individualism," 256.

⁶⁴ Herder, "Treatise on the Origin of Language," 139.

⁶⁵ Patrick Gardiner, "German Philosophy and the Rise of Relativism," *Monist* 64, sayı: 2 (1981): 142.

⁶⁶ Spencer, "Towards an Ontology of Holistic Individualism," 250.

⁶⁷ Herder, "Treatise on the Origin of Language," 149.

⁶⁸ Herder, "Fragments on Recent German Literature," 50.

⁶⁹ Miller, *The Linguistic Relativity*, 21-22.

⁷⁰ Johann Gottfried von Herder, "This too a Philosophy of History for the Formation of Humanity" in *Herder: Philosophical Writings*, ed. Michael N. Forster (New York: Cambridge University, 2002e), 291.

⁷¹ Zengin, "Herder'in Folklor Tanımlamalarında Halk Kavramının Doğası," 25.

⁷² Beiser, *The Fate of Reason*, 143.

Herder göreliliği, belli bir düşünce sistemine dayandırarak açıklamamaktadır.⁷³ Ancak o, Newtoncu mekanik dünya görüşüne karşı çıkmakta, bunun yerine sürekli oluş hâlinde, dinamik ve organik bir dünya görüşü önermektedir.⁷⁴ ayrıca dinamik bir dünyada dilin, hakikati ortaya çıkardığını düşünmektedir.⁷⁵

Herder'e göre dil, dil bilgisi, düşünce ve akıl yapıları, kültüre ve zamana göre farklılık gösterdiğinden dolayı akıl evrensel değildir ve farklı biçimler alabilmektedir.⁷⁶ Bu noktada, evrensellik-görelilik gerilimi ortaya çıkmaktadır. Bir yandan, dilin düşünceyi "belirlediği" görüşü, her dilin kendi dünyasını kurması sonucunda, diller ve kültürler arasında evrensel kavrayış zemininin ortadan kalkacağı endişesiyle radikal görelilik⁷⁷ riskini barındırmaktadır. Öte yandan Chomsky gibi evrenselci çizgiyi temsil eden düşünürler, farklı dillerin çeşitliliğine rağmen insanda ortak aklı veya bilişsel yapıların bulunduğunu ileri sürmektedir.

Herder'in özgünlüğü, bu gerilimi tek taraflı çözmekten ziyade, çeşitlilik ve birlik arasındaki diyalektiği kavramsallaştırmasında yatmaktadır. Şöyle ki Herder'e göre insan türü sonsuz bir farklılık içindedir. İnsanlar dış görünüşleri itibariyle benzese de "iç yapısı itibariyle kendine özgü ve başkalarıyla kıyaslanamayacak" varlıklardır.⁷⁸ Dahası insan çeşitliliğe eğilimlidir.⁷⁹ Dolayısıyla Spener'in de belirttiği gibi Herder felsefesinde hiçbir insan diğer insanla aynı duyuşsal algılara sahip değildir. Aynı toplumda bulunan insanlar nesneleri aynı şekilde görmemekte ve etkilere aynı şekilde tepki vermemektedir. Bundan dolayı bireylerin deneyimleri birbirleriyle aynı değildir.⁸⁰ Ancak insanın duygusu, algısı ve düşüncesi tamamen öznel de değildir. Her bireysel düşünce, duygu ve algı dünya görüşü etrafından toplanmaktadır.

Bu konuda Herder'in gündeme getirdiği "insanlık" kavramı, bireysel özgüllüklerden oluşan tarihsel gerçekliğin ve tarihsel olarak bireysel çeşitlilikte gerçekleştirilen her bir insanın niteliklerinin toplamıdır. "Bireysellik" kavramı, birey olarak insanın yanı sıra etnik grupları, toplumları ve ulusları da ifade etmektedir.⁸¹ Herder felsefesinde çeşitlilik ve birlik aynı şeyin iki farklı yüzü gibidir. Bunlar tek bir ortak potansiyelin sonsuz seçenekleri⁸² olduğundan Herder çeşitlilikten evrenselliğe doğru ilerleyerek,⁸³ Humboldt gibi evrensel olanla çeşitli olanın aynı anda var olduğunu kabul etmektedir. Böylece o, birlik ve çeşitlilik, evrensel ve tikel, bireysel özgürlük ve determinizm gibi karşıtlıklar arasında arabuluculuk yaparak, kültürel ve toplumsal çeşitliliğe yer açmaya çalışmaktadır.

Çeşitliliğin ortaya çıkışındaki ana neden -bireyselliğin de ortaya çıkmasını sağlayan- dildir. Herder'e göre aynı halktaki, hatta aynı evdeki insanlar, dili farklı biçimlerde konuşmaktadır. Bu durum vurguda, telaffuzda ya da ses-te ortaya çıkabilir. Söz, insana "sonsuz bir farklılık alanı" yaratmaktadır.⁸⁴ Her birey düşündüğü gibi konuşmakta, ifadelerini düşünce formlarına göre biçimlendirmektedir.⁸⁵ Böylece insan bilincinin sınırlarını aşan dil, insanların kendisini bireysel olarak tanımlamalarına izin vermektedir. Çünkü konuşma, insanların karşılıklı etkileşimlerinden

⁷³ Gardiner, "German Philosophy," 145.

⁷⁴ Alves, Alexandre. "The German Tradition of Self-Cultivation (Bildung) and Its Historical Meaning," *Educação & Realidade* 44, sayı: 2 (2019): 5.

⁷⁵ Sikka, *Herder on Humanity and Cultural Difference*, 161.

⁷⁶ Waldow, "Between History and Nature," 152.

⁷⁷ Radikal görelilik, doğruluk, bilgi ve değer ölçütlerinin kültürler, dilsel çerçeveler ya da kavramsal sistemler arasında ortak ve evrensel bir temele sahip olmadığını savunan göreliliğin en güçlü biçimini ifade etmektedir. Buna göre doğruluk ve anlam, belirli bir dilsel veya kültürel bağlamda ortaya çıkmaktadır ve bu bağlamların ötesinde geçerli olacak evrensel bir doğruluk ölçütünden söz edilememektedir. (Maria Baghramian ve J. Adam Carter, "Relativism," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*)

⁷⁸ Herder, *Tarih Felsefesi*, 214.

⁷⁹ Johann Gottfried von Herder, "From This, too, a Philosophy of History" in *On World History*, ed. Hans Adler ve Ernest A. Menze (New York: Routledge, 2015c), 40.

⁸⁰ Spencer, "Towards an Ontology of Holistic Individualism," 256.

⁸¹ Adler, "Herder's Concept of Humanität," 104.

⁸² Denby, "Herder," 60.

⁸³ Trabant, "Herder and Language," 132.

⁸⁴ Herder, "Treatise on the Origin of Language," 148.

⁸⁵ Herder, "Fragments on Recent German Literature," 51.

ve alışverişlerinden doğmaktadır.⁸⁶ Ancak bu çeşitliliğe rağmen her bir bireyin düşünme ve konuşma biçimleri birbirine bağlıdır,⁸⁷ çünkü insan aklı birlik arayışındadır.⁸⁸

Herder'e göre akıl⁸⁹ (*Vernunft*), duygudan ayrı değildir. İnsan, çocukluğundan itibaren duyularının ona sağladığı düşünce ve izlenimleri hakikat, nitelik ve nicelik bakımından karşılaştırarak düşünceler geliştirirken, aynı zamanda aklını da oluşturmaktadır. Bu yüzden akıl, insana doğuştan verilmemiştir, insanın izlenimlerine bağlı oluşmaktadır. İnsanın doğuştan getirdiği, akledebilme becerisidir.⁹⁰ Akıl, deneyimden doğmakta, gelenekler tarafından yönetilmekte ve yaşam biçimleri tarafından şekillendirilmektedir.

Herder'e göre insan ancak dil vasıtasıyla akla ulaşabilmektedir.⁹¹ Akıl ve sözcük aslında bir ve aynıdır, her ikisi de *logos*tur. Her ikisi de insanın anlama ve yargı gücünün kaynağıdır.⁹² Çünkü akıl düşünceleri işlerken oluşmaktadır ve düşünceler sözcüklerden ayırlanamamaktadır. Sözcüğe sahip olmak, o sözcüğe ait düşünceye sahip olmak demektir.⁹³ Kısaca insan ancak dili sayesinde aklın özünü yakalayabilmekte ve düşünebilmektedir. Dil, insan aklının karakteridir (*Sprache ist der Charakter unsrer Vernunft*), akli şekillendirmekte ve var etmektedir.⁹⁴ Bu nedenle Herder'e göre insan rasyonelliği zorunlu olarak dilseldir. Dilsiz saf bir akıl ancak ütopyadan ibarettir.⁹⁵ Dil, insanın dünyaya ilişkin anlayışını şekillendirmekte ve farkındalık kazandırmaktadır.

Akıl insanın izlenimlerine, deneyimlerine ve çevresine göre biçimlenerek geliştiğinden⁹⁶ dolayı genellikle mükemmel ve tam değildir. Deneyim tarihsel olduğu için akıl da sürekli değişmektedir ve akıl yürütme süreçleri empirik yollarla öğrenilmektedir. Bundan dolayı insan yaşamındaki çeşitliliğin fazla olması önemlidir.

Görüldüğü gibi Herder, Aydınlanma'dan farklı olarak dili aklın hizmetine vermemektedir. Akıl evrensel değildir, tüm insanlıktaki ortak şemayı işaret etmemektedir. Buna neden olan dillerin çeşitliliğidir. Evrensel bir akıl yoksa, evrensel dilde yoktur. Trabant'ın da vurguladığı gibi diller bireyseldir ve bu bireysellik bilişseldir ve bireysel bilişler ortak mirası taşımaktadır. Başka bir deyişle her dilin kendine özgü bir bakış açısı vardır, ama diller arasında ortak kavram ve görüşler de yer almaktadır.⁹⁷ Herder'e göre diller farklı bakış açıları sunsa da diller arasında karşılıklı anlayışı mümkün kılacak ortak insanî deneyim ve değer alanları mevcuttur. Dolayısıyla Herder, radikal görelilikten ziyade kültürel özgünlüğü savunmakta, mutlak evrenselcilik⁹⁸ ya da radikal görelilik konumunda yer almamaktadır. O, kültürler arası farklılıkların "insanlık idealini" zenginleştirdiğini, dil çeşitliliğinin insanın evrensel potansiyeline katkıda bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle Herder, evrenselliği homojenleştirici bir üst ilke olarak değil, göreliliklerin karşılaşması ve diyalog yoluyla sürekli yeniden kurulan dinamik bir süreç olarak kavramaktadır. Bu düşünce, modern *hermeneutikte* Gadamer'in "ufukların kaynaşması" kavramıyla paralellik göstermektedir.⁹⁹ Herder'de olduğu gibi, Gadamer'e göre de anlam farklılıkları aşılmaz engeller değil, diyalog yoluyla yeni bir evrensellik

⁸⁶ Mathäs, "Building Bridges," 110.

⁸⁷ Herder, "Fragments on Recent German Literature," 51.

⁸⁸ Herder, *Tarih Felsefesi*, 215.

⁸⁹ Doğruyu kavramayı ifade eden, "akıl" anlamına gelen, "*Vernunft*" terimini Herder, *vernunftun* kökeni olan "*Vernehmen*" ile aynı anlamda kullanmaktadır. Bu açıdan akıl (*Vernunft*) duymak, algılamak, öğrenmek anlamlarını da kapsamaktadır (Adler, "*Herder's Concept of Humanität*," 107).

⁹⁰ Herder, *Tarih Felsefesi*, 131, 133.

⁹¹ Herder, *Tarih Felsefesi*, 292, 317.

⁹² Herder, "On the Cognition and Sensation of the Human Soul," 211.

⁹³ Sikkä, *Herder on Humanity and Cultural Difference*, 195.

⁹⁴ Herder, *Tarih Felsefesi*, 128, 294.

⁹⁵ Herder'den aktaran Trabant, "Herder and Language," 134.

⁹⁶ Herder, "Specifically Human Predispositions Besides Reason," 134.

⁹⁷ Trabant, "Herder and Language," 121-122.

⁹⁸ Mutlak evrenselcilik, doğruluk, bilgi ve değer ölçütlerinin tüm kültürler, diller ve tarihsel bağlamlardan bağımsız olarak geçerli olan tekil ve değişmez bir temele sahip olduğunu savunan yaklaşımları ifade etmektedir. Bu anlayışa göre akıl, hakikat ve anlam, farklı dilsel veya kültürel bağlamlara göre değişmemekte aksine bütün insanlık için geçerli evrensel ölçütlere dayanmaktadır (Maria Baghramian ve J. Adam Carter, "Relativism," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*).

⁹⁹ Hans Georg Gadamer, *Hakikat ve Yöntem 2. Cilt*, çev. Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan. (İstanbul: Paradigma, 2009), 62.

anlayışına açılan kapılardır.

Herder'in bu düşünceleriyle ilgili Berlin, onun evrensel doğrulara kuşkuyla yaklaştığını söylemektedir.¹⁰⁰ Taylor da Herder'in farklılık vurgusunu tanınma siyasetinin öncülü olarak görürken, bunun evrensel bir normatif çerçeve kurmakta yetersiz kaldığını ileri sürmektedir.¹⁰¹ Bu eleştiriler, ilk bakışta makul görünse de Herder'in düşüncesinin tarihsel ve felsefi bağlamı dikkate alındığında yetersizdir. Çünkü Herder'in "insanlık" (*Menschheit*) kavramı, kültürel çeşitliliği aşındırmadan, ortak bir insanî ufku mümkün kılmaktadır. Nisbet'in de ifade ettiği gibi Herder insan ve doğa anlayışında hem kültürel çeşitliliği hem de ortak bir insanî doğayı kabul etmektedir. Bu nedenle Taylor'ın ileri sürdüğü "normatif boşluk" insan doğası ve insanî kapasite üzerinden dolayılı biçimde doldurulmaktadır.¹⁰² Normatif boşluk, Herder felsefesinde ahlâkî alanda normatif bir temelin eksikliğini ifade etmektedir. Taylor'ın normatif boşluk eleştirisi, Herder'in dil anlayışı göz önüne alındığında eksik kalmaktadır, çünkü dil, yalnızca kültürel sınırların işareti değildir, aynı zamanda insanlığın ortak dünyasıdır. Dilsel farklılıklar, düşünceyi sınırlamanın yanında, insanlığın çoğulluğunu ve yaratıcılığını da mümkün kılmaktadır.

Herder'e göre dil, kültürel farklılıkların sınırı olduğu kadar, insanlığın ortak ufkunu da açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla dil hem farklı kültürlerin ayrışmasını sağlamakta hem de birbirine katkı yaparak evrenselliğin çoğul biçimlerde gerçekleşmesini mümkün kılmaktadır. Forster, bu çoğulluğu "diyalojik evrensellik" olarak kavramsallaştırmakta ve Herder'in göreliliğe değil, kültürler arası diyaloga dayalı bir evrenselliğe yöneldiğini savunmaktadır.¹⁰³ Bu çerçevede Herder ne Berlin'in düşündüğü gibi saf göreliliğe ne de Taylor'ın belirttiği gibi normatif boşluğa düşmektedir. Onun felsefesi, kültürel belirleyicilik ile evrenselliği uzlaştıran ve günümüz tartışmalarında "çoğul evrensellik" olarak adlandırılabilir olacak özgün bir yaklaşımı temsil etmektedir.

Sonuç

Herder, insan varoluşunu tek boyutlu açıklamalardan kurtararak onu dil, kültür, tarih ve düşünce boyutlarının kesişiminde ele alan özgün bir felsefi antropoloji geliştirmiştir. Bu bütüncül yaklaşım, dilsel görelilik, dilin bilişselliği ve kültürel çoğulluk gibi çağdaş felsefi tartışmalara öncülük etmektedir.

Herder'in dil felsefesi, düşüncenin ve bilginin dile bağlı olarak şekillendiği önermesi üzerine kuruludur. Ona göre insan, çevresiyle olan ilişkisini, algılarını ve deneyimlerini dil aracılığıyla kavramsallaştırmaktadır. Bu da her halkın konuştuğu dile göre dünyayı farklı algılaması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Herder'in görüşleri, daha sonra Humboldt'un "dil ve dünya görüşü" ilişkisini kurmasına ve Sapir-Whorf hipotezinin temelini oluşturmaya yol açmıştır. Ancak Herder'in dilsel görelilik anlayışı, her dilin kendi dünyasını kurduğunu savunurken, göreliliği radikalleştirmemektedir. Ona göre diller farklı bakış açıları sunmaktadır, fakat bu farklılık insanlık potansiyelini zenginleştirmektedir. Bu yaklaşım, günümüzde hem Sapir-Whorf hipotezi tartışmalarına hem de kültürel görelilik-evrensellik gerilimine yeni bir perspektif kazandırmaktadır. Günümüzde çokkültürlülük, kimlik politikaları ve evrensel insan hakları gibi tartışmalarda, Herder'in düşüncelerinin hâlâ güncelliğini koruduğu söylenebilir. Evrenselliği homojenleştirici bir ilke olarak değil, farklılıkların diyalogu içinde yeniden kurulan dinamik bir süreç olarak kavrayan Herder, postkolonyal teori ve kültürel çeşitlilik tartışmalarının öncüsü konumundadır.

Kartezyen düalizmin soyut akıl merkezli yaklaşımına karşı güçlü bir eleştiri sunan Herder Aydınlanma'nın evrensel akıl iddiasının da kültürel çoğulluk zemininde sorgulanmasına yol açmıştır. Herder, akli evrensel bir yeti olarak görmektense, aklın dile dayalı ve dolayısıyla kültüre bağlı bir kapasite olduğunu ileri sürdüğünden, "evrensel

¹⁰⁰ Isaiah Berlin, *Vico and Herder: Two Studies in The History of Ideas*. 1. bs. (London: Chotto & Windus, 1976).

¹⁰¹ Charles Taylor, "The Politics of Recognition" in *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, ed. Amy Gutmann (Princeton: Princeton University, 1994).

¹⁰² Hugh Barr Nisbet, *Herder and the Philosophy and History of Science*, 1. Bs. (Cambridge: Cambridge University, 1970), 101-105.

¹⁰³ Forster, *After Herder*, 87-93.

akıl” fikrine karşı, çoğul bir aklın, çoğul insan doğasının ve çoğul kültürel ifadelerin varlığını kabul etmektedir. Herder evrenselliği imkânsızlaştırmamakta aksine, evrenselliği çoğul ve farklı biçimlerde gerçekleşen bir süreç olarak kavramaktadır. Bu nedenle Herder, günümüz felsefi ve kültürel tartışmaları açısından, yerel kimliklerin korunması ile evrensel değerlerin inşasını bir arada düşünmeye imkân veren yaratıcı bir perspektif sunmaktadır.

Düşünce ve dil bir arada ele alındığından ve dil, bilgi edinmede aklın yardımcısı değil doğrudan aklın kendisi olarak kabul edildiğinden dillere göre düşüncelerin de değiştiği sonucuna ulaşılmaktadır. Çünkü Herder, bilginin kaynağını duysal deneyimden türetmekle birlikte, bu deneyimin salt verilere indirgenemeyeceğini savunmaktadır. Bilgi, bireyin kültürel, tarihsel ve dilsel çerçevesi içinde şekillenmekte; bu da bilginin evrenselliğini değil, kültürel göreliliğini ön plana çıkarmaktadır. Ancak bu görelilik, radikal değildir. Herder, diller ve kültürler arasında karşılaştırma yapılmasının mümkün olmadığını vurgulasa da ortak bir insanlık idealine ulaşma yolunun yine bu çeşitliliğin tanınması ve anlaşılması olduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle, onun epistemolojisi, görelilik ile evrensellik arasında bir köprü kurma girişimidir. Ayrıca Herder’in felsefesi, bilginin nesnel bir yansıma değil, dil aracılığıyla kurulan anlamlandırma süreçlerinin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Her bilgi, özne ile nesne arasındaki belirli bir dilsel ilişki içinde doğmakta ve bu ilişki, bireyin ve toplumun dilsel-kültürel çerçevesine göre biçimlenmektedir. Bu bağlamda Herder, empirizmin deneyimi mutlaklaştırmasına ve rasyonalizmin aklı evrenselleştirmesine karşı, dilin bu iki yönü uzlaştıran yaratıcı ve biçimlendirici gücünü öne çıkarmaktadır.

Herder’e göre insan, halkının dili ve kültürü aracılığıyla kimliğini inşa etmekte ve *Bildung* bu katılımı birlikte gerçekleştirmektedir. Dil bu süreçte hem bireyin iç dünyasını yapılandıran hem de onu topluma bağlayan bir araç olarak işlev görmektedir. Dil aracılığıyla insan yalnızca bilgi edinmemekte, aynı zamanda kendini, başkalarını ve dünyayı anlama yeteneği kazanmaktadır. *Bildung*, bu anlamda insanın doğasını dönüştürme çabasıdır ve Herder’in eğitim anlayışı, bireyselliği teşvik eden, çoğulluğu kapsayan ve insanlık ideali doğrultusunda ilerleyen bir süreçtir. Bu açıdan Herder’in *Bildung* kavramı, bireyin kültürel katılım yoluyla özgürleşmesini savunan çağdaş pedagojik yaklaşımlara da doğrudan katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak Herder’in dil felsefesi ile düşünceyi ve kültürü tarihsel bağlamıyla birlikte ele alan bütüncül yaklaşımı, modern antropolojiden (Boas, Sapir, Whorf), *hermeneutiğe* (Schleiermacher, Gadamer) ve dil felsefesine (Wittgenstein, Heidegger) kadar birçok alanda etkili olmuştur. Ancak onun felsefi düşünceleri çoğunlukla Hegel’in tarih felsefesi ve Humboldt’un dil felsefesinin gölgesinde kalmış ve gereken ilgiyi görmemiştir. Modern dilbilim çalışmalarına da büyük oranda etki eden Herder, dil felsefesi, dilbilimi ve *Bildung* ile ilgili düşünceleriyle Wilhelm von Humboldt’u etkilemiştir. Herder’in özellikle dili insan doğasıyla açıklaması, dil-düşünce arasında ortaklık kurması, dilin değişimi ve her dilin farklı bir dünya görüşü ortaya koyduğu kabulü Humboldt’un dil düşüncesinin temellerinde bulunmaktadır. Dilsel görelilik düşüncesiyle işe başlamış, ardından insan ve dil ilişkisini Herder açısından ele alması bu makale dizinin bir sonraki konusu *Bildung* ve dil arasındaki ilişkiyi Humboldt açısından ele almaktır. Deneyim ve dil arasındaki ilişkinin kültür yaratma ve bilgi edinme gücünün insanın kendini yetiştirme sürecindeki katkıları bir sonraki makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Adler, Hans, "Herder's Concept of Humanität" in *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*, Editör: Hans Adler, 93-116, New York: Camden, 2009.
- Akarsu, Bedia. *Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*. 2. Basım. İstanbul: Remzi, 1993.
- Alves, Alexandre. "The German Tradition of Self-Cultivation (*Bildung*) and Its Historical Meaning," *Educação & Realidade* 44, sayı: 2 (2019): 1-18. <http://dx.doi.org/10.1590/2175-623683003>
- Beiser, Frederick C. *The Fate of Reason: German Philosophy from Kant To Fichte*. 1. Basım. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University, 1949.
- Berlin, Brent ve Paul Kay. *Basic Color Terms: Their Universality And Evolution*. 1. Basım. California: University of California, 1969.
- Berlin, Isaiah. *Vico and Herder: Two Studies in The History of Ideas*. 1. Basım. London: Chotto & Windus, 1976.
- Cassirer, Ernst. *Sembolik Formlar Felsefesi I: Dil*. Çeviren: Milay Küktürk, Ankara: Hece, 2005.
- Chomsky, Noam. *Aspects of the Theory of Syntax*. 50. Yıl Özel Baskı. Cambridge: MIT, 1965.
- Denby, David. "Herder: Culture, Anthropology and the Enlightenment," *History of the Human Sciences* 18, sayı: 1 (2005): 55-76. <https://doi.org/10.1177/0952695105051126>
- Doğru, Salime Gülay ve Mehmet Ali Dombaycı. "Dünya ve Dil: Dilsel Görelilik Düşüncesinin Felsefi Değerlendirmesi," *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* sayı: 35 (2023): 87-112. <https://doi.org/10.53844/flsf.1244176>
- Ferber, Ilit. "Herder: on Pain and the Origin of language," *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory* 85, sayı: 3 (2010): 205-223. <https://doi.org/10.1080/00168890.2010.507569>
- Forster, Michael N. *After Herder: Philosophy of Language in The German Tradition*. 1. Basım. New York: Oxford University, 2010.
- Forster, Michael. N. *Herder's Philosophy*. 1. Basım. New York: Oxford University, 2018.
- Gadamer, Hans Georg. *Hakikat ve Yöntem 1. Cilt*. Çevirenler: Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan, İstanbul: Paradigma, 2008.
- Gadamer, Hans Georg. *Hakikat ve Yöntem 2. Cilt*. Çevirenler: Hüsamettin Arslan ve İsmail Yavuzcan, İstanbul: Paradigma, 2009.
- Gardiner, Patrick. "German Philosophy and the Rise of Relativism," *Monist* 64, sayı: 2 (1981): 138-154.
- Geuss, Raymond. "Kultur, Bildung, Geist," *History and Theory* 35, sayı: 2 (1996): 151-164.
- Hamann, Johann Georg. "Metacritique on the Purism of Reason" in *Hamann: Writings on Philosophy and Language*, Editör: Kenneth Haynes, 205-218. Cambridge: Cambridge University, 2007.
- Heidegger, Martin. "Herder'in "Dilin Kökeni Hakkında" İncelemesi Üzerine Dersler," *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları* 30, (2016): 73-81.
- Herder, Johann Gottfried von. "Fragments on Recent German Literature" in *Herder: Philosophical Writings*, Editör: Michael N. Forster, 33-64. New York: Cambridge University, 2002d.
- Herder, Johann Gottfried von. "From This, too, a Philosophy of History" in *On World History*, Editörler: Hans Adler ve Ernest A. Menze, 35-43. New York: Routledge, 2015c.
- Herder, Johann Gottfried von. "Of the Changes in the Tastes of the Nations Through the Ages" in *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, Editörler: Ioannis D. Evrigenis ve Daniel Pellerin, 101-103. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2004.

- Herder, Johann Gottfried von. "On Cognition and Sensation, the Two Main Forces of the Human Soul [preface]" in *Herder: Philosophical Writings*, Editör: Michael N. Forster, 178-186. New York: Cambridge University, 2002a.
- Herder, Johann Gottfried von. "On the Character of Humankind" in *On World History*, Editörler: Hans Adler ve Ernest A. Menze, 99-104. New York: Routledge, 2015b.
- Herder, Johann Gottfried von. "On the Cognition and Sensation of the Human Soul" in *Herder: Philosophical Writings*, Editör: Michael N. Forster, 187-243. New York: Cambridge University, 2002b.
- Herder, Johann Gottfried von. "Specifically Human Predispositions Besides Reason" in *On World History*, Editörler: Hans Adler ve Ernest A. Menze, 128-149. New York: Routledge, 2015a.
- Herder, Johann Gottfried von. "This too a Philosophy of History for the Formation of Humanity" in *Herder: Philosophical Writings*, Editör: Michael N. Forster, 272-358. New York: Cambridge University, 2002e.
- Herder, Johann Gottfried von. "Treatise on the Origin of Language" in *Herder: Philosophical Writings*, Editör: Michael N. Forster, 65-164. New York: Cambridge University, 2002c.
- Herder, Johann Gottfried von. *Tarih Felsefesi*. Çeviren: S. Battal Arvasi, Ankara: Doğu Batı, 2020.
- Klafki, Wolfgang. "Die Bedeutung der klassischen *Bildungstheorien* für ein zeitgemäßes Konzept allgemeiner Bildung," *Zeitschrift für Pädagogik* 32, sayı: 4 (1986): 455-476. <https://doi.org/10.25656/01:14397>
- Lakoff, George ve Johnson, Mark. *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*. Çeviren: Gökhan Yavuz Demir, İstanbul: Paradigma, 2010.
- Maria Baghramian ve J. Adam Carter. "Relativism," *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Editörler: Edward N. Zalta ve Uri Nodelman, 2025. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2025/entries/relativism/>
- Mathäs, Alexander. "Building Bridges: The Importance of Johann Gottfried Herder's Humanism for the Humanities," *Humanitas* 26, (2013): 94-128.
- Miller, Robert L. *The Linguistik Relativty Principle and Humboldtian Ethnolinguistics*. 1. Basım. Paris: Mouton, 1968.
- Nisbet, Hugh Barr. *Herder and the Philosophy and History of Science*. 1. Basım. Cambridge: Cambridge University, 1970.
- Onu, Mădălin. "The Barbarian as Agent of History," *Cultura International Journal of Philosophy of Culture and Axiology* 13, sayı: 1 (2016): 69-88. <https://doi.org/10.5840/cultura20161314>
- Sapir, Edward. "Herder's Ursprung der Sprache," *Modern Philology* 5, sayı: 1 (1907): 109-142. <https://doi.org/10.1086/386734>
- Sevim, Acar. *Halk Milliyetçiliğinin Öncüsü: Herder*. 1. Basım. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2008.
- Sikka, Sonia. *Herder on Humanity and Cultural Difference: Enlightened Relativism*. 1. Basım. New York: Cambridge University, 2011.
- Spencer, Vicki "Towards an Ontology of Holistic Individualism: Herder's Theory of Identity, Culture and Community," *History of European Ideas* 22, (1996): 245-260. [https://doi.org/10.1016/0191-6599\(96\)00004-6](https://doi.org/10.1016/0191-6599(96)00004-6)
- Taylor, Charles. "The Politics of Recognition" in *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Editör: Amy Gutmann, 25-73. Princeton: Princeton University, 1994.
- Trabant, Jürgen. "Herder and Language" in *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*, Editörler: Hans Adler ve Wulf Koepke, 117-140. New York: Boydell & Brewer, 2009. <https://doi.org/10.1017/9781571137289.006>
- Waldow, Anik "Between History and Nature: Herder's Human Being and the Naturalization of Reason" in *Herder: Philosophy and Anthropology*, Editörler: Anik Waldow ve Nigel DeSouza, 147-165. Oxford: Oxford University, 2017.

Zengin, Erkan. "Herder'in Folklor Tanımlamalarında Halk Kavramının Doğası," *Millî Folklor* 126, (2020): 18-26.